

MARIA LOYOLA OPIELA SSBNDP

ZNACZENIE LITURGII W PROCESIE INTEGRALNEGO ROZWOJU CZŁOWIEKA. LITURGIKA A PEDAGOGIKA

Zagadnienie znaczenia liturgii w procesie integralnego rozwoju człowieka należy rozważyć w kontekście wskazania na relacje między tymi dwiema dyscyplinami naukowymi – liturgiką i pedagogiką. Każda z nich, jako nauka, „posiada określony materialny przedmiot badania, jak też swój aspekt, pod kątem którego rozpatruje rzeczy badane, co nazywa się przedmiotem formalnym danej nauki”¹. Realizują więc zorganizowaną według nich działalność badawczą, nastawioną na poznawanie i tworzenie teoretycznej wiedzy dotyczącej swego przedmiotu badań oraz stosowanie rezultatów tej działalności w praktyce. Ważnym aspektem dla podjętego tematu jest synergia teorii (tworzonej przez pedagogikę i liturgikę) i praktyki (rozwój/wychowanie i liturgia). „Teoria rozwiązuje problemy dostarczone przez praktykę, ale skuteczność rozwiązań teoretycznych wykazuje ostatecznie praktyka”². Ten kontekst nabiera szczególnego wymiaru, gdyż w jego centrum stoi osoba i osobowe relacje między Bogiem i człowiekiem, człowieka do samego siebie oraz relacje między ludźmi, a najważniejszą jej formą jest miłość, która dotyczy zawsze drugiej osoby.

1. PODSTAWY CHRZEŚCIJAŃSKIEJ PEDAGOGIKI PERSONALISTYCZNEJ

Pedagogika jest nauką o wychowaniu i należy do dziedziny nauk społecznych. Tak naprawdę jednak sytuuje się na pograniczu nauk humanistycznych i społecznych, a dotyczy integralnego rozwoju osoby w jej indywidualnym i wspólnotowym wymiarze. Stefan Kunowski, określając jej podstawy, wskazał, że „pedagogika, zajmująca się wszechstronnym rozwojem ludzi, stara się proces rozwojowy doprowadzić do jego kresu, jakim jest doskonały stan

¹ S. Kunowski, *Podstawy współczesnej pedagogiki*, Warszawa: Wydawnictwo Salezjańskie 2001, s. 32.

² Tamże, s. 27.

człowieczeństwa. Ta pełnia człowieczeństwa staje się więc praktycznym celem do osiągnięcia przez wychowanie, a równocześnie normą oceniającą, czy proces rozwoju przebiega właściwie, czy też odbiega od celu. Dlatego też przedmiotem formalnym w pedagogice musi być dobro rozwojowe człowieka nie aktualnie pojęte, lecz realizujące się w przyszłości, nastawione ku przyszłości, dzięki czemu człowiek może się w pełni doskonalić i osiągnąć kres procesu rozwoju. Ponieważ dobro rozwoju człowieka ma charakter społeczny, dlatego pedagogika współczesna wiąże rozwój jednostek z rozwojem społeczeństwa jako całości”³.

Związana z realistyczną teorią człowieka pedagogika ma charakter uniwersalny i dotyczy każdego człowieka. „Wychowanie jest budowaniem człowieczeństwa w człowieku. Jest takim pokierowaniem jego rozwojem, aby realizował on własne cele w zgodzie z celem ostatecznym swego życia, który zawarty jest w jego naturze, w tym kim jest. Człowiek jest bytem spotentjalizowanym i stoi przed koniecznością aktualizowania siebie”⁴. To wewnętrzne przeobrażenie, rozwój osoby ma zmierzać do pełnego udziału człowieka ochrzczonego w tajemnicy zbawienia, ujmowany jako istotny wymiar jego integralnego rozwoju w katolickiej myśli pedagogicznej. Wychowanie w swej istocie polega na wspomnianej aktualizacji dyspozycji stanowiących obiektywną naturę ludzką, która dokonuje się w dialogu osobowym i winna skutkować kształtowaniem postaw obejmujących i wyrażających całość osobowego istnienia. „Wychowanie chrześcijańskie zmierza do stopniowego wprowadzenia w tajemnicę zbawienia, dzięki czemu ma następować przemiana osobista wyrażająca się coraz większą świadomością wiary i powołania, oddawaniem chwały Bogu, zwłaszcza w liturgii oraz świadectwem życia i nadziei”⁵.

Pedagogika, jako nauka o wychowaniu, czyli kształtowaniu człowieka według pożądanego wzoru, może mieć różny charakter. W pedagogice klasycznej, opartej na zasadach realizmu filozoficznego, „cel wychowania utożsamia się z osiągnięciem doskonałości każdego człowieka w kontekście ostatecznego celu życia. Człowiek bowiem z natury zmierza do pełni dobra, czyli do doskonałości i szczęścia. Ostateczny cel wychowania jest tożsamy z ostatecznym celem życia. W jego realizacji potrzebna jest współpraca z łaską Bożą. Łaska bowiem nie niszczy natury, lecz ją doskonali (*gratia supponit naturam*...). Celem wychowania chrześcijańskiego (katolickiego) jest zatem osiągnięcie pełni doskonałości, a drogą do tego celu jest naśladowanie Chrystusa oraz liturgia i sakramenty”⁶.

³ Tamże, s. 39-40.

⁴ W. D ł u b a c z, *Pedagogika katolicka? Uwagi filozofa*, „Pedagogika Katolicka” 2007, nr 1, s. 52.

⁵ R. S i e r o ń, *Model wychowania chrześcijańskiego według św. Pawła Apostoła*, Sandomierz: Wydawnictwo Diecezjalne 2007, s. 100.

⁶ W. D ł u b a c z, *Pedagogika katolicka?*, s. 53.

Podjmując refleksję nad integralnym rozwojem człowieka na gruncie tradycji realistycznej i pedagogiki katolickiej, odnosimy się do personalizmu chrześcijańskiego, który stanowi podstawę koncepcji człowieka jako osoby. Opiera się na biblijnej wizji człowieka, ujmując go w sposób całościowy i realistyczny, a jednocześnie uwzględnia wewnętrzne i zewnętrzne uwarunkowania jego rozwoju jako bytu cielesno-duchowego. Człowiek jest stworzony przez Boga na Jego obraz i podobieństwo, które realizuje się w nim w porządku jego życia osobowego, co dokonuje się w kontekście wiary i ostatecznego celu życia osoby. Ujmując człowieka integralnie, personalizm chrześcijański ujawnia, że życie ludzkie, posiadające charakter możliwościowy, podlega ciągłej aktualizacji, czyli ustawicznemu, dynamicznemu rozwojowi. Będąc zatem stanowiskiem zakorzenionym w wierze, jest wyjaśniany w filozofii i teologii chrześcijańskiej⁷. Określa adekwatne podstawy antropologiczne dla pedagogiki katolickiej, którą wyróżnia ostateczny cel, czyli osiągnięcie pełni doskonałości w bezpośrednim zjednoczeniu z Bogiem, osiągnięty przez naśladowanie Chrystusa i usprawnianie się w dobrym, a szczególnie w miłości Boga, siebie i bliźniego oraz stosując „swoiste dla chrześcijaństwa środki wychowawcze, takie jak: liturgia, sakramenty – obok wspólnych dla wszystkich ludzi środków wychowawczych, opartych na potrzebach natury ludzkiej”⁸.

Pełny, czyli integralny rozwój osoba osiąga zatem dzięki integralnemu wychowaniu czy – szerzej – edukacji, która obejmuje elementy właściwe potrzebom i możliwościom rozwojowym człowieka na poszczególnych etapach jego życia. Integralny rozwój człowieka, wspomagany przez integralne wychowanie w ciągu całego jego życia, potrzebuje na tej drodze do celu, by w pełni się doskonalić i osiągnąć zbawienie, zarówno łaski, jak i właściwych dla chrześcijaństwa środków wychowawczych. Wspomniany już Stefan Kunowski, omawiając najgłębszą funkcję wychowawczą – *iniciare*, wprowadzającą wychowanka w tajemnice życia i losu ludzkiego, jasno wskazuje na znaczenie spotkania jako czynności zasadniczej w dziedzinie rozwoju czysto duchowego. „Pedagogika chrześcijańska szczególnie w wychowaniu liturgicznym docenia znaczenie pedagogicznego doprowadzenia wychowanków i wiernych do spotkania z Chrystusem, zgodnie z zasadą chrystocentryzmu [...], w Piśmie Świętym, w kazaniu, w uczestnictwie we Mszy św., w komunii, sakramencie pokuty, w modlitwie. Kierownictwo duszpasterskie polega więc na wychowawczym przygotowaniu «świadomych, czynnych i owocnych» (KL 11) spotkań wiernych z Chrystusem tak, by wiara ich stała się żywa, prawdziwa i ofiarna”⁹.

⁷ Por. B. Kiereś, *Człowiek i wychowanie. Od osoby do osobowości*, Lublin: Wydawnictwo KUL 2017, s. 11-22.

⁸ Tamże, s. 21.

⁹ S. Kunowski, *Podstawy współczesnej pedagogiki*, s. 256.

W pedagogice chrześcijańskiej znajdujemy zatem jasne wskazania na liturgię, zarówno inicjację liturgiczną, jak i ustawiczne wdrażanie do życia wiary i zgodnie z wiarą rozwinięcia osobowości człowieka aż do pełni jego człowieczeństwa. Osoba wyraża się poprzez obecność, spotkanie i dialog, a ostateczna rzeczywistość osoby jest tajemnicą ukrytą w Bogu. Dlatego pedagogika potrzebuje wiedzy teoretycznej i wskazań praktycznych dotyczących znaczenia liturgii dla integralnego rozwoju wychowanka, pełnego i prawdziwego człowieka, a tym zajmuje się liturgia.

2. LITURGIA I LITURGIKA

Liturgika jako nauka z dziedziny nauk teologicznych za przedmiot badań ma liturgię w jej wymiarze historiozbawczym i obrzędowym oraz wiarę modlącego się Kościoła, wyrażającą się w liturgii. Stosując metody naukowe, dokonuje jej analizy i interpretacji, by pogłębić rozumienie celebracji dla jej pełnego przeżywania przez wiernych. Bada także obowiązujące formy obrzędowe, znaczenie liturgii dla rozwoju życia duchowego osób i jej funkcje w duszpasterstwie¹⁰. Odwołując się do różnych aspektów, m.in. duszpasterskiego, teologicznego, ascetyczno-mistycznego, kulturowego, prawnego, historycznego, jako integralna i dojrzała koncepcja nauki podejmuje refleksję nad liturgią i jej celebracją. Liturgika ma na celu zrozumienie i ukazanie istoty liturgii z perspektywy biblijnej, patrystycznej, dogmatycznej i pastoralnej oraz teologiczne wyjaśnienie obrzędów¹¹.

Można zatem określić, że przedmiotem materialnym liturgiki jest liturgia, jako ogólnie ujęta dziedzina poznania. Natomiast przedmiotem formalnym jest cel, w jakim dokonuje się celebracja liturgii, czyli aspekt, w jakim został ujęty badany przedmiot ujmowany w danym akcie i badany przez liturgikę¹². *Katechizm Kościoła katolickiego* wskazuje, że „pojęcie «liturgia» oznaczało pierwotnie «dzieło publiczne», «służbę pełnioną przez lud lub na rzecz ludu». W tradycji chrześcijańskiej pojęcie to oznacza, że Lud Boży uczestniczy w «dziele Bożym». Przez liturgię Chrystus, nasz Odkupiciel i Arcykapłan, kontynuuje w swoim Kościele, z Kościołem i przez Kościół dzieło naszego odkupienia” (KKK 1069).

Misterium paschalne Chrystusa pozostaje dostępne i zawsze aktualne dla ludzi dzięki liturgii, dlatego konieczne jest właściwe jego rozumienie jako wydarzenia i świętej czynności, by je świadomie przeżywać i doświadczać

¹⁰ Por. M. Straszewicz, *Liturgika*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 10, Lublin: TN KUL 2004, kol. 1232.

¹¹ Por. B. Migut, *Teologia liturgiczna szkoły rzymskiej*, Lublin: Wydawnictwo KUL 2007, s. 29.

¹² Por. M. Lechniak, *Przedmiot*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 16, Lublin: TN KUL 2012, kol. 620.

we wspólnocie Kościoła¹³. Liturgika jako nauka daje wskazania, czego uczyć oraz przez jakie treści i formy wprowadzać osobę od najmłodszych lat do udziału w liturgii, by otworzyła się na przyjęcie łaski koniecznej do osiągnięcia pełni rozwoju. Konieczne jest zatem ukazanie istoty liturgii i rozumienia symboli, gestów, słów, postaw, bo poprzez nie „każdy z nas doświadcza Chrystusa, który w różny i nieoczekiwany sposób staje się obecny, bliski człowiekowi i dostępny jako obdarowujący łaską”¹⁴.

Sobór Watykański II w Konstytucji o liturgii świętej *Sacrosanctum Concilium*¹⁵, określając zasady wynikające z dydaktycznego i duszpasterskiego charakteru liturgii, wskazuje, że „święta liturgia jest przede wszystkim oddawaniem czci Bożemu Majestatowi, zawiera jednak również bogatą treść dla pouczania wiernego ludu. W liturgii bowiem Bóg przemawia do swego ludu, Chrystus w dalszym ciągu głosi Ewangelię, lud zaś odpowiada Bogu śpiewem i modlitwą” (KL 33). Tym samym ukazuje kontekst realizacji potrzeby wychowania liturgicznego oraz pełnego i czynnego uczestnictwa całego ludu w liturgii, co uzasadnia: „Matka Kościół bardzo pragnie, aby wszyscy wierni byli wdrażani do pełnego, świadomego i czynnego udziału w obrzędach liturgicznych, jakiego domaga się sama natura liturgii. Na mocy chrztu lud chrześcijański, będąc «wybranym plemieniem, królewskim kapłaństwem, narodem świętym, ludem Bogu na własność przeznaczonym» (1 P 2,9; por. 2,4 n.), jest uprawniony i zobowiązany do takiego udziału. [...] Liturgia jest bowiem pierwszym i niezastąpionym źródłem, z którego wierni czerpią prawdziwie chrześcijańskiego ducha. Dlatego duszpasterze w całej swej pastoralnej działalności powinni gorliwie dążyć do zapewnienia takiego udziału przez należyte wychowanie wiernych” (KL 14).

Istotny dla pedagogiki jest fakt, że w liturgii aktualizuje się dzieło odkupienia człowieka, gdyż jest ona „szczytem, do którego zmierza działalność Kościoła, i zarazem jest źródłem, z którego wypływa cała jego moc” (KL 10). W ten sposób liturgia nie tylko uobecnia „misterium wiary”, ale jest także jego najwznioślejszym świadectwem¹⁶. Wskazuje się zatem na Bożo-ludzki dialog, jaki dokonuje się w liturgii i poprzez liturgię: nurt uświęcający, zstępujący, uzupełniany kontekstem ludzkiej odpowiedzi, czyli nurtem wstępowania¹⁷. Każdy akt liturgiczny jest przestrzenią osobowego, „komplementarnego dialogu: Boskiego zwrotu w kierunku człowieka i ludzkiej

¹³ Por. W. Pałęcki, *Pytanie o liturgię. Misterium liturgii w życiu Kościoła*, Lublin: Wydawnictwo KUL 2015, s. 21-23.

¹⁴ Tamże, s. 189.

¹⁵ Sobór Watykański II, *Konstytucja o liturgii świętej „Sacrosanctum concilium”* (4 XII 1963), w: *Sobór Watykański II. Konstytucje dekrety deklaracje*, Poznań 1986, s. 40-70 (dalej: KL).

¹⁶ Por. A. Raś, *Paradygmat liturgiczny w ujęciu ks. prof. Jerzego Józefa Kopcia CP*, „Roczniki Liturgiczno-Homiletyczne” 4 (60) (2013), s. 9.

¹⁷ Por. K. Filipowicz, *Liturgia jako zbawczy dialog i święta wymiana*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 24 (2011), nr 1, s. 135-136.

odpowiedzi, musi odwoływać się i upodobić do stylu komunikowania trzech Osób Boskich”¹⁸. W ten sposób poprzez stopniowe wprowadzanie w tajemnicę zbawienia realizuje się dobro rozwojowe człowieka, prowadząc go do pełni człowieczeństwa, czyli osiągnięcia świętości i zjednoczenia z Bogiem. To wprowadzanie, wpisane w proces życia i rozwoju człowieka, wymaga coraz pełniejszego rozumienia i przeżywania, by prowadziło do doskonalenia osoby i chroniło przed rutyną¹⁹.

Na konieczność formacji do zrozumienia prawdziwego sensu liturgii Kościoła i czerpania z obfitości Bożej łaski dla własnego uświęcenia, co wymaga autentycznej duchowości i wychowania, zwracał uwagę ks. Jerzy Józef Kopeć CP. Spośród innych wymiarów wychowania chrześcijańskiego wyróżnił mistagogię liturgiczną. Służy ona doprowadzeniu człowieka do osobowego spotkania z Bogiem, obecnym i działającym w sposób szczególny w liturgii, jako świadectwa wiary i życia miłości zebranego dla sprawowania tego misterium Kościoła²⁰. Mistagogia liturgiczna

jako metoda wychowawcza i formacyjna wykazuje charakter integralny, czyli wieloaspektowo oddziałuje na umysł, serce, wolę i uczucia człowieka. Angażując człowieka w tak szerokim zakresie, stanowi próbę odpowiedzi na jego duchowe potrzeby, oczekiwania i aspiracje. Klasyczna i uniwersalna postać formacji, jaka jest przez wieki praktykowana w liturgii Kościoła, winna być zawsze i konkretnie aplikowana, czyli dostosowana do określonego stanu życia. Dzięki temu człowiek ma szansę odszukania w liturgii własnego źródła i szczytu poprzez szczególne umiłowanie drogi najbardziej odpowiadającej i prowadzącej do spotkania z Bożą łaską²¹.

Skoro uświęcenie i kult stanowią konstytutywne i warunkujące się nawzajem elementy liturgii, wspomagające integralny rozwój człowieka, który dokonuje się w jego wychowaniu i formacji, niezbędne dla pedagogiki jest czerpanie z dorobku liturgiki. Szczególnie w zakresie przybliżenia istoty wzajemnej wymiany w tym dialogu między Bogiem zbawiającym i uświęcającym a człowiekiem, odpowiadającym na działanie Boga aktami kultu i całym, uświęconym przez Ducha Świętego życiem, oddającym Mu chwałę. Tu bezcenne jest przedstawienie w sposób przystępny wyjaśnienia, czym jest liturgia, znaczenia obrzędów chrześcijańskiego kultu, celebracji poszczególnych sakramentów. Potrzeba przybliżenia ich teologicznej wymowy i znaczenia podczas liturgii określonych gestów, słów, postaw, przedmiotów liturgicznych, aby w postawę uwielbienia i dziękczynienia włączyć całego człowieka²².

¹⁸ Tamże, s. 136.

¹⁹ Por. W. Pałęcki, *Pytanie o liturgię*, s. 23-24.

²⁰ Por. S. A r a s z c z u k, *Paradygmat liturgiczny*, s. 15.

²¹ Tamże, s. 16.

²² Por. np. W. Pałęcki, *Pytanie o liturgię*, s. 25-188.

Do realizacji integralnego wychowania ważne jest również rozumienie wieloaspektowości mistagogii liturgicznej jako metody. W tym kontekście obydwie dyscypliny wzajemnie się dopełniają i są w pewnym zakresie komplementarne, gdyż poruszają te same zagadnienia i mają wspólny cel, jakim jest zbawienie człowieka. Stefan Kunowski zwracał uwagę, by nie pozabawiać pedagogiki treści teologicznych, gdyż wiedza teologiczna daje odpowiedź na eschatologiczne pytania teologiczne o sens świata, życia i śmierci²³. Pedagogika inspirowana myślą teologiczną w zakresie liturgiki i zgodnie z nią kształtowana będzie w sposób adekwatny odpowiadać zarówno w wymiarze teorii, jak i praktyki służbie integralnego rozwoju człowieka. Rozwój ten będzie postępował dzięki realizacji bezpośredniego celu wychowania, którym jest doskonalenie życia, oraz celu ostatecznego, czyli zjednoczenia z Bogiem.

Korzystająca z dorobku liturgiki pedagogika może udoskonalać realizację celu integralnego rozwoju osoby, odpowiadając, w jaki sposób prowadzić osobę od najmłodszych lat do czynnego i pełnego udziału w liturgii. Mistagogiczne wprowadzanie człowieka w tajemnicę Boga i w tajemnicę swego własnego życia oraz w tajemnicę, którą jest ludzkie życie w odniesieniu do Boga, by umiał otworzyć się na obecność i działanie Boga w otaczającej go rzeczywistości, pomaga w odnalezieniu głębszego sensu życia. Dokonuje się przez wprowadzanie w tajemnicę Chrystusa i Jego misterium paschalne, przechodząc od tego, co widzialne, do tego, co niewidzialne, od znaku do tego, co on oznacza, od „sakramentów” do „misteriów” nie samym nauczaniem, ale czynem, jakim jest liturgia. To stopniowe odkrywanie prawdy o własnej egzystencji na podstawie osobistego doświadczenia Boga w celebrowanej wspólnotowo liturgii i osobistej relacji z Bogiem, które przemienia życie ludzkie i nadaje mu sens, jest pogłębionym wychowaniem do pełni życia chrześcijańskiego służącym integralnemu rozwojowi osoby.

3. INTEGRALNY ROZWÓJ I WYCHOWANIE CZŁOWIEKA

Rozwój i wychowanie człowieka były ze strony Kościoła zawsze pojmowane w sensie integralnym. Jako takie znajduje uzasadnienie w przekazie biblijnym, tradycji wychowawczej Kościoła, w jego nauczaniu i prawie. Pojęcie „integralny” zawiera w sobie nie tylko znaczenie „całościowy”, ale i tworzący „całość”²⁴. Benedykt XVI w encyklice *Caritas in veritate*²⁵ podejmuje problematykę integralnego rozwoju jako obejmującego każdego

²³ Por. S. Kunowski, *Podstawy współczesnej pedagogiki*, s. 225.

²⁴ Por. Z. Grochowski, *Integralne wychowanie według bł. Edmunda Bojanowskiego*, w: *Służyć i wychowywać do miłości*, red. M.L. Opiela, A. Smagacz, S. Wilk, Lublin: Wydawnictwo KUL 2009, s. 19.

²⁵ Por. Benedykt XVI, *Encyklika „Caritas in veritate”* (Rzym, 7 VII 2009) (dalej: CV).

człowieka i całą ludzkość. Następuje bowiem zawężanie pojęcia „integralny” w różnym definiowaniu rozwoju, a od wielu lat istnieje spór, które czynniki są ważniejsze – dziedziczne czy środowiskowe. Należy zatem poszukiwać odpowiedzi na pytania o proces rozwoju i o to, co wpływa na jego przebieg, które powinny jednoznacznie wskazywać czynniki decydujące o rozwoju osoby i jej osobowości.

Pojęcie rozwoju wymaga zatem redefinicji, tym bardziej, że wśród różnorodnych „struktur zła” występujących dziś w świecie pojawia się też błędne pojmowanie samego rozwoju. Prawdziwy rozwój nie może być sprowadzony jedynie do aspektów technicznych życia człowieka, ponieważ w istocie opiera się on na prawdziwych wartościach (CV 4), ukazuje ostateczny sens ludzkiej egzystencji i prowadzi do urzeczywistnienia podobieństwa człowieka do Boga (CV 45, 11)²⁶.

Ze względu na swą cielesno-duchową strukturę człowiek ma prawo do duchowego zdrowia i rozwoju. Stworzony na obraz i podobieństwo Boże, obdarzony życiem duchowym człowiek, powinien je rozwijać, szczególnie przez wychowanie, koncentrując się na tym, co ważne – na osiągnięciu dojrzałej osobowości, urzeczywistnieniu się człowieka, spełnieniu osobowym w odniesieniu do celów doczesnych i ostatecznych. Rozwój duchowy ujawnia się w rozwoju umysłu, woli, kultury uczuć i bycia, świadomości ocen i postaw religijno-moralnych człowieka²⁷. Dokonuje się on w kontekście integralnego rozwoju osoby we wszystkich jego obszarach z uwzględnieniem indywidualnych potrzeb i możliwości, we właściwym czasie i proporcjach ze względu na etap życia i edukacji. Odniesienie do filozofii i religii pozwala odkryć uniwersalne sfery integralnego rozwoju i edukacji osoby, zgodnie z jej naturą, natomiast do historii – szczegóły specyfiki kultury danej społeczności, stanowiące o tradycji i tożsamości narodowej²⁸.

Magisterium Kościoła bardzo wyraźnie podkreśla, że

prawdziwe zaś wychowanie dąży do kształtowania osoby ludzkiej, mając na uwadze jej cel ostateczny i jednocześnie dobro społeczeństw, których członkiem jest człowiek i w których obowiązkach będzie on uczestniczył, gdy dorośnie. Wykorzystując postęp nauk psychologicznych, pedagogicznych i dydaktycznych, należy więc pomagać dzieciom i młodzieży w harmonijnym rozwijaniu wrodzonych zalet fizycznych, moralnych i intelektualnych oraz w stopniowym nabywaniu coraz większego poczucia odpowiedzialności za właściwe kształtowanie własnego życia i dążenie do prawdziwej wolności tak przez nieustanny wysiłek, jak i przez odważne i wytrwałe przezwyciężanie przeszkód. [...] Święty Sobór oświadcza też, że jest prawem dzieci i młodzieży otrzymywanie wskazań, które pozwolą im

²⁶ M. Antoniewicz, *Integralny rozwój człowieka w ujęciu „Caritas in veritate” Benedykta XVI*, „Studia Gnesnensia” 24 (2010), s. 267.

²⁷ Por. S. Jasiónek, *Wychować człowieka*, Kraków: Wydawnictwo WAM 2007, s. 77-78.

²⁸ Por. *Kompendium edukacyjne Edmunda Bojanowskiego*, red. M.L. Opiela, Lublin: Wydawnictwo Episteme 2016, s. 42.

oceniać wartości moralne według prawego sumienia, przyjmować te wartości przez osobisty wybór, jak i pełniej poznawać i miłować Boga²⁹.

W deklaracji soborowej o wychowaniu chrześcijańskim jasno wyraża się troska o wychowanie całościowe i spójne.

Integralność rozwoju osoby wymaga:

- a) Całościowego ujmowania osoby ludzkiej we wszystkich wymiarach jej rozwoju:
 - fizycznym,
 - umysłowym,
 - emocjonalnym,
 - społecznym,
 - kulturowym,
 - moralnym,
 - religijnym.
- b) Całościowego ujmowania życia człowieka:
 - od wczesnego dzieciństwa na wieczność,
 - w wymiarze doczesnym i nadprzyrodzonym,
 - w harmonii natury (pory roku), religii (rok liturgiczny) i historii (rok kalendarzowy).

Taki stosunek do osoby wychowanka, jako świadomego i wolnego podmiotu, którego celem jest integralny rozwój, pozwala już od wczesnego dzieciństwa wspierać go w budowaniu fundamentów całego jego życia. W tym istotnym dla życia i rozwoju osoby procesie wychowuje się całego człowieka, w całej perspektywie jego życia, w pełnym kontekście relacji i środowiska. Kardynał Zenon Grocholewski, wyróżniając istotne elementy integralnego wychowania, którymi są:

- a) wartości, mogące ubogacić młodego człowieka we wszystkich wymiarach jego życia,
- b) wychowawcy, którzy budują relacje indywidualne i wspólnotowe,
- c) perspektywa czasowa obejmująca całe życie osoby,

wskazał na jego dynamiczny charakter. Integralny bowiem znaczy nie tylko „całościowy”, ale także „tworzący całość”³⁰.

Prowadzenie osoby w procesie integralnego wychowania od najmłodszych lat do takiego celu następuje przez rozbudzanie jego duchowości. Dokonuje się to najpełniej poprzez prowadzenie dziecka do osobistego spotkania z Chrystusem, do którego należy je przygotować wspierając jego integralny rozwój i organizując właściwe warunki. Troszcząc się o pełny

²⁹ Sobór Watykański II, *Deklaracja o wychowaniu chrześcijańskim* „*Gravissimum educationis*”, w: *Służyć wzrastaniu w prawdzie i miłości*, red. J. Poniewierski, Kraków: Wydawnictwo AA 2009, s. 16-17.

³⁰ Por. Z. Grocholewski, *Integralne wychowanie*, s. 22-37.

rozwój dziecka, należy na tyle poruszyć głębię jego osoby, by na trwałe stało się zdolne do rozwojowej zmiany, nie przestając być sobą, ale ustawicznie wzbogacając własną osobowość³¹. Państwo i Kościół dopełniają z rodziną pełną harmonię środowiska wychowawczego, w którym godność dziecka zyskuje właściwy wymiar i jako osoba może się ono integralnie rozwijać³².

W tym kontekście rozumienie wychowania integralnego zyskuje, oprócz filozoficznego, wymiar pogłębiony o aspekt teologiczny i ujęcie w prawie³³.

Powinno ono objąć pełną formację osoby ludzkiej, zarówno w odniesieniu do celu ostatecznego, jak i w odniesieniu do dobra wspólnego społeczności. Dlatego dzieci i młodzież powinny być tak wychowywane, żeby mogły harmonijnie rozwijać swoje przymioty fizyczne, moralne oraz intelektualne, zdobywać coraz doskonalszy zmysł odpowiedzialności, właściwie korzystać z wolności i przygotowywać się do czynnego udziału w życiu społecznym. (KPK, kan. 795)

Rodzicom stawia się przy tym przed oczy ich obowiązek „troszczenia się [...] o wychowanie potomstwa zarówno fizyczne, społeczne i kulturowe, jak i moralne oraz religijne” (KPK, kan. 1136).

Kardynał Zenon Grocholewski, zwracając uwagę na integralność wychowania, ukazuje

wymiary wskazywane przez watykańską Kongregację Wychowania Katolickiego. Pierwszym z nich to „wychowanie ludzkie”, zmierzające do tego, by młody człowiek osiągnął dojrzałość jako człowiek, tzn. by umiał panować nad sobą, by można było na niego liczyć, by był odpowiedzialnym, szlachetnym, prawdomównym, mającym poczucie sprawiedliwości, kochającym prawdę, zdolnym do prawdziwej miłości, itd. Drugim jest „wymiar duchowy”, czyli otwarcie się na Boga, kontakt z Bogiem, postrzeganie swego życia w perspektywie transcendentnej. Trzecim „formacja intelektualna”, [...] w sensie przygotowania młodego człowieka do samodzielnego, krytycznego myślenia, rozważnego oceniania, kultury osobistej. Im bardziej te trzy dotychczas zakreślone wymiary wychowania (ludzki, duchowy i intelektualny) będą solidne, tym bardziej skutecznym będzie także czwarty wymiar, mianowicie „formacja zawodowa”: będzie bardziej skutecznym w perspektywie twórczego i dobroczynnego wykonywania zawodu³⁴.

Koncentrując się na formacji duchowej, wskazał na jej nadrzędne znaczenie dla integralnego rozwoju osoby, nie tylko samej w sobie, ale też jako elementu, który rzutuje na wszystkie inne wymiary wychowania, doskonaląc je.

³¹ Por. M. Opiela, *Osoba i rodzina wobec wyzwań cywilizacyjnych. Pedagogia integralnego rozwoju i edukacji w koncepcji ochrony Edmunda Bojanowskiego*, Lublin: Wydawnictwo KUL 2019, s. 89.

³² Por. tamże, s. 25-26.

³³ *Kodeks Prawa Kanonicznego*, Poznań: Pallottinum 2008 (dalej: KPK).

³⁴ Z. Grocholewski, *Uczył realizmu i mądrości chrześcijańskiej*, Prelekcja wygłoszona na Sympozjum Naukowym w XX rocznicę beatyfikacji bł. Edmunda Bojanowskiego, Poznań 14 czerwca 2019 r., mps, s. 1.

Potwierdza to Jan Paweł II, który nauczał, że „dla każdego z wiernych formacja duchowa winna pełnić naczelną i jednoczącą rolę w odniesieniu do jego bycia chrześcijaninem i postępowania jak chrześcijanin”³⁵.

Także Benedykt XVI podkreśla, że powołaniem człowieka jest rozwój integralno-osobowy:

- a) całego człowieka, czyli uwzględniającego biologiczny rozwój człowieka, jak również rozwój duchowy i moralny;
- b) każdego człowieka, w każdej grupie i warstwie w obrębie społeczeństwa i narodu oraz każdego narodu w obrębie całej ludzkości.

Benedykt XVI uważa bowiem, że „prawda rozwoju tkwi w jego integralności: jeśli nie ogarnia całego człowieka i każdego człowieka, rozwój nie jest prawdziwym rozwojem” (CV 18). Wskazuje, że problem rozwoju jest ściśle związany z życiem duchowym człowieka: „nie ma pełnego rozwoju i powszechnego dobra wspólnego bez dobra duchowego i moralnego osób, pojmowanych w ich pełni duszy i ciała” (CV 76). Szczególnie ma to miejsce w sprawowanej liturgii, tym bardziej że „cały Kościół, w całej swojej istocie i działaniu, podczas gdy głosi, celebruje i działa w miłości, ma na celu promowanie integralnego rozwoju człowieka” (CV 11).

Integralne ujęcie rozwoju i wychowania służy zachowaniu równowagi w edukacji polegającej na proporcjonalnym wspomaganie i kształtowaniu wszystkich sfer rozwoju człowieka. Służy temu uwzględnianie nie tylko doczesnego wymiaru ludzkiego życia, ale także nadprzyrodzonego. On bowiem otwiera człowieka na wartości najwyższe, którym wierność, a szczególnie wynikającym z nich zasadom życia i postępowania, zakłada troskę o integralny rozwój i wychowanie osoby ludzkiej w perspektywie wieczności. Jan Paweł II podkreślał: „w wychowaniu bowiem chodzi właśnie o to, ażeby człowiek stawał się coraz bardziej człowiekiem – o to, ażeby bardziej «był», a nie tylko więcej «miał»; aby więc poprzez wszystko co «ma», co «posiada», umiał bardziej i pełniej być człowiekiem”³⁶.

Przykład życia i kompetencje wychowawcy oraz stosowane przez niego metody i środki mają służyć integralnemu rozwojowi dziecka, obejmującemu obszar fizyczny, umysłowy, społeczny, kulturowy, moralny i religijny³⁷.

Integralny rozwój jest długotrwałym, całościowym procesem zmian zachodzących i kumulujących się w wychowanku. Tworzy on ciągły postęp kolejnych zmian, ściśle z sobą związanych stadiów. Ewolucyjny rozwój następuje w wychowaniu jako powolne rozwijanie się człowieka w ten sposób, że każdy następny stan staje się coraz bardziej doskonały i lepszy od po-

³⁵ Jan Paweł II, *Posynodalna adhortacja apostolska „Pastores dabo vobis”* (Rzym, 25 III 1992), nr 45.

³⁶ Jan Paweł II, *Przemówienie w siedzibie UNESCO*, (2 VI 1980), <http://www.sw-andrzej.konin.pl/doc/jan%20pawel%20ii%20przyszlosc%20czlowieka%20zalezy%20od%20kultury.pdf> (10.07.2020), nr 11.

³⁷ Por. M. Opieła, *Osoba i rodzina wobec wyzwań cywilizacyjnych*, s. 101.

przedniego³⁸. To „proces doskonalenia się człowieka aż do osiągnięcia pełni człowieczeństwa, które św. Tomasz scharakteryzował jako stan naturalny cnót, usprawniający władzę człowieka pod kierunkiem rozumu do postępowania moralnego na poziomie godnym istoty ludzkiej”³⁹. Kierunki rozwoju, który jest rozwojem ilościowym i jakościowym, dotyczą zmian zachodzących w sferze somatycznej, fizycznej, psychicznej i duchowej. Rozwój ilościowy nazywamy wzrostem lub rozrostem, jak np. rozrastanie się funkcji psychicznych. Rozwój jakościowy natomiast nazywa się dojrzewaniem, które polega „na całkowaniu, centralizowaniu zróżnicowanych dotychczas części składowych, które zaczynają łączyć się w całość, tworząc nowy układ rozwiniętych już składników. Całkowanie rozwoju nazywa się technicznie integracją (łac. *integer* – całkowity)”⁴⁰.

Kardynał Grocholewski wskazuje, jak ważne jest, by aspekt duchowy był obecny w realizacji wszystkich wymiarów integralnego wychowania jako element spajający i ubogacający całą osobowość dziecka. Wyróżnił tu, odwołując się do koncepcji wychowania bł. Edmunda Bojanowskiego, specyficzne przejawy formacji duchowej, na pierwszym zaś miejscu modlitwę – uczenie modlitwy oraz tego, by ona przepajała własne życie, radości, smutki, emocje, zmagania, napotykanne problemy oraz w intencjach innych osób. Chodzi o wprowadzanie w różne formy modlitwy, zwłaszcza w kult Najświętszego Sakramentu, kult Matki Najświętszej, Aniołów Stróżów i Świętych, naukę wyrażania wdzięczności Stwórcy wszechrzeczy za Jego nieustanną Opatrzność, oraz pamięć o zmarłych, wartość milczenia, skupienia itp. Wskazuje na włączenie formacji duchowej w kontekst przeżywanych chwil, tzn. pór roku i okresów liturgicznych. Tak np. w Adwencie przygotowanie na uroczystość Narodzenia Pańskiego poprzez odprowadzenie nowenny, w okresie Narodzenia Pańskiego śpiewanie kolęd i specyficzny nastrój radości, w Wielkim Poście przeżywanie Męki Pańskiej, i w ogóle refleksyjne obchodzenie uroczystości kościelnych. Ważną rzeczą w wychowaniu duchowym jest uczenie cnót m.in. poprzez wprowadzanie dzieci w praktykę rachunku sumienia. Kształtowaniu postawy miłości i realizowaniu miłości w formacji duchowej sprzyja stawianie wychowankom bezspornych wzorów do naśladowania: na pierwszym miejscu Jezusa Chrystusa, potem Matki Bożej, Świętej Rodziny oraz różnych świętych. Celem tej wielowymiarowej formacji jest świętość poprzez realizację miłości Boga i bliźniego, a odbywa się to poprzez przybliżanie dzieciom w sposób dla nich przystępny, że człowiek ma być obrazem i podobieństwem Boga na ziemi. Temu powinna towarzyszyć odpowiednia katecheza formująca umysł, przyswajanie wiedzy religijnej, zapoznawanie się z historią biblijną oraz

³⁸ M. Opiela, *Integralna pedagogika przedszkolna w systemie wychowania Edmunda Bojanowskiego. Kontynuacja i zmiana*, Lublin: Wydawnictwo KUL 2013, s. 300.

³⁹ Por. S. Kunoowski, *Podstawy współczesnej pedagogiki*, s. 181-182.

⁴⁰ Por. tamże, s. 183-184.

różnego rodzaju budujące opowiadania wzmacniające wolę dziecka, by było zdolne do czynienia dobra. Podkreślając konieczność troski o to, by ta duchowa formacja była skuteczna i trwała w życiu i rozwoju dzieci, wskazał konieczność organicznej współpracy wszystkich, którzy mają w niej świadomy udział i mają na nie wpływ, a szczególnie rodziny, parafii, szkoły, Kościoła i całego środowiska, w którym młody człowiek żyje⁴¹.

Ważną kwestią dla integralnego rozwoju osoby, tego, by dokonywał się on w sferze doskonalenia duchowego na fundamencie wartości najwyższych, jest synergia liturgiki i pedagogiki na płaszczyźnie wychowania liturgicznego. Zapewni to bowiem uwzględnianie wszystkich sfer życia i rozwoju człowieka z zachowaniem właściwych proporcji i najdrobniejszych szczegółów służących wychowaniu go na wieczność.

4. WYCHOWANIE LITURGICZNE A INTEGRALNY ROZWÓJ OSOBY

Chrześcijańska koncepcja wychowania, której celem jest integralny rozwój i wychowanie człowieka jako osoby, człowieka stworzonego na obraz i podobieństwo Boże, wpisuje się w działalność duszpasterską Kościoła. „Ma charakter pedagogiczny i jest kontynuacją pedagogii Bożej rozpoczętej stworzeniem człowieka, a następnie dopełnionej jego odkupieniem. Bóg, który proponuje ludziom dziecięctwo, będąc ich Ojcem, jest tym samym ich wychowawcą. Dlatego też cała teologia ma wymiar pedagogiczny. Jest on szczególnie widoczny w teologii praktycznej, w jej poszczególnych działach: katechetyce, homiletyce i liturgice oraz w teologii duchowości”⁴². Działalność duszpasterska Kościoła, mająca charakter działalności wychowawczej, nie może redukować żadnej sfery rozwoju osoby, stąd staje się integralnym wymiarem refleksji pedagogiki katolickiej⁴³.

Liturgika zatem daje podstawy do właściwego wspierania rozwoju osoby w wierności liturgii Kościoła, stanowiącej uobecnienie tajemnicy paschalnej Chrystusa oraz budującej wspólnotę Kościoła. Homilia, w sprawowaniu Mszy św. zmierza do tego, by głoszone słowo Boże wraz z liturgią eucharystyczną stawało się „przepowiadaniem przedziwnych dzieł Bożych w historii zbawienia, czyli w misterium Chrystusa” (KL 35, 2). Tym samym, będąc wyjaśnieniem słowa Pisma Świętego, powinna prowadzić wspólnotę wiernych do czynnego sprawowania Eucharystii, tak „aby przestrzegali w życiu zobowiązań płynących z sakramentu, który z wiarą przyjęli” (KL 10). Wychowanie liturgiczne jest więc nie tylko przekazem teologicznej wiedzy

⁴¹ Por. Z. Grocholewski, *Uczył realizmu i mądrości chrześcijańskiej*, s. 3-4.

⁴² R. Niparko, *Jaka pedagogika na wydziałach teologicznych?*, „Teologia Praktyczna” 2002, nr 3, s. 287.

⁴³ Por. tamże, s. 294.

dotyczącej Eucharystii, ale przede wszystkim kształtowaniem postaw eucharystycznych⁴⁴. „Idzie o kształtowanie czynników myśli, uczuć oraz działania, czyli umiejętności zachowania się podczas liturgii”⁴⁵. Te umiejętności i postawy uszlachetniają osobę od najmłodszych lat, jeśli uczestniczy w liturgii i formacji duchowej, której istotą jest wychowanie całościowe i spójne, nauka życia opartego na fundamencie wiary. Celem jest integralny rozwój i wychowanie dziecka w ścisłej współpracy z rodzicami. „We wczesnym wychowaniu, które jest budowaniem fundamentów dla całego przyszłego rozwoju osoby, szczególnej wagi nabiera respektowanie podstawowych praw życia determinujących rozwój ducha, ciała i umysłu, uczuć i emocji, woli i dążeń, coraz wyższych form działania, które prowadzą do lepszej równowagi między człowiekiem a otaczającym światem”⁴⁶. Tak kształtowane są właściwe postawy wobec osób, świata przyrody i kultury w odniesieniu do wartości, których przekaz i urzeczywistnianie to nieodzowny element harmonijnego rozwoju osoby i jej wychowania.

W analizach liturgistów wskazuje się na istotę wzajemnej relacji miłości człowieka z Bogiem w celebracji liturgii, świadectwie wiary w życiu i rozwoju osoby.

Realizacja chrześcijańskiego powołania, która jest jednym z aspektów studium liturgii, opiera się na sakramentalnym fundamencie chrztu, a świadome i aktywne włączenie się w codzienny rytm życia sakramentalnego i chrześcijańskiego najpełniej realizowane jest w liturgii. Ona jest bowiem szkołą wiary, modlitwy, moralności i ducha społecznego oraz doświadczenia prawdziwej wspólnoty przez uczniów Chrystusa. Dlatego też cel formacji liturgicznej nie odbiega od tego, który przyświeca formacji chrześcijańskiej. Chodzi o proces uświęcenia człowieka, który jest owocem zbawczego działania Boga. Jednocześnie człowiek odpowiada Bogu aktem kultu, zachowując dialogiczny charakter liturgicznego spotkania⁴⁷.

Na znaczenie liturgii dla integralnego rozwoju osoby wspieranego w procesie wychowania wskazuje wielu pedagogów. Ksiądz Stanisław Chrobak w artykule „Liturgia *tempus et locus* wychowania: realistyczna pedagogia świętości” podkreśla, że

życie chrześcijańskie wypływa z liturgii jako ze swego źródła. Liturgia nie stanowi w żadnym wypadku zdarzeń wyizolowanych, lecz oddziałuje na całość życia człowieka. Wychowanie ku świętości ma ułatwiać świadczenie o poznanej prawdzie i rozwoju osoby ludzkiej w jej integralnym wymiarze. Odsłaniać do końca sens życia

⁴⁴ Por. M. Zając, *Wychowanie eucharystyczne dziecka przygotowującego się do I spowiedzi i Komunii świętej*, „Currenda” 155 (2005), nr 3, s. 352.

⁴⁵ J. Siewiora, *Wychowanie religijne dzieci w posłudze homiletycznej*, w: *Katolickie wychowanie dziecka. Rodzina, przedszkole, Kościół*, red. A. Kiciński, M. Opiela, Lublin: Wydawnictwo KUL 2016, s. 129.

⁴⁶ Por. M. Opiela, *Integralna pedagogika przedszkolna*, s. 308.

⁴⁷ S. A r a s z c z u k, *Paradygmat liturgiczny*, s. 15.

ludzkiego i jego ostateczną przyszłość w Bogu. Ta przyszłość przekracza granice ludzkiego życia na ziemi i jest powszechnym powołaniem do świętości, wyrazem podkreślenia wartości naszego człowieczeństwa i naszej ludzkiej godności. Propozycja świętości, to propozycja, która zakłada wypełnienie najgłębszych pragnień człowieka – chęci życia, pragnienia miłości, otwarcia duszy, radości, wolności, nastawienia ku przyszłości – ukazując jak w przyjaźni z Chrystusem w pełni realizuje się autentyczne ideały⁴⁸.

Realizacja misji wychowawczej przez Kościół, który obok rodziny i szkoły jest ważnym podmiotem wychowania, dokonuje się poprzez głoszenie słowa Bożego, sprawowanie liturgii i działania duszpasterskie. Tak prowadzony człowiek, także przez wychowanie liturgiczne, odkrywa siebie jako osobę, dziecko Boże, uczestniczy w życiu Chrystusa, w Jego misji, realizuje swe człowieczeństwo i zmierza do świętości, czyli osiągnięcia celu swego rozwoju. Dlatego liturgia, stanowiąca miejsce i czas integralnego wychowania człowieka w perspektywie nadprzyrodzonej, wymaga zwrócenia uwagi na jej aspekt pedagogiczny.

Ukazując liturgię jako miejsce i czas realizacji realistycznej pedagogii świętości, ks. Chrobak uzasadnia, że

w każdej czynności liturgicznej dokonuje się uświęcenie człowieka i uwielbienie Boga. Niewidzialne działanie zbawcze Jezusa Chrystusa dociera do człowieka przez widzialny znak, którym jest osoba sprawującego liturgię. Wszystko, co ma zastosowanie w liturgii (słowo, rzecz, czynności), winno doprowadzać człowieka do osobowego spotkania z osobowym Bogiem. Owocny udział w liturgii przejawia się godnym przyjęciem Komunii świętej podczas liturgii mszalnej, przyjęciem łaski sakramentu, a po wyjściu z liturgii postawą wiernego wypełniania woli Bożej i kierowania się miłością w życiu codziennym⁴⁹.

Liturgia zatem nie jest jedynie środkiem, lecz wydarzeniem, które pozwala rozwijać się osobie we wszystkich wymiarach swego życia, działania i wiary, zmierzając do osiągania celów ostatecznych. W ten sposób następuje introcepcja wartości, jednego z istotnych czynników procesu wychowania, ważna dla wewnętrznego rozwoju osobowości oraz jej zewnętrznych objawów w postaci np. postępowania, światopoglądu, działalności zewnętrznej, aktywności zgodnie z wartościami, z którymi chce się utożsamić lub upodobnić⁵⁰.

Liturgika natomiast może pomóc pedagogice i pedagogii chrześcijańskiej w dynamicznym procesie uzdalniania człowieka do realizacji samego siebie jako obrazu Boga, podtrzymywanym mocą samego Boga zarówno w wymiarze duchowym, jak i cielesnym. Ukazując istotę liturgii jako *tempus et locus* udziału we wspominaniu wydarzeń z życia Chrystusa i jednocześnie do-

⁴⁸ S. Chrobak, *Liturgia „tempus et locus” wychowania: realistyczna pedagogia świętości*, „Seminare. Poszukiwania naukowe” 2003, nr 19, s. 61.

⁴⁹ Tamże, s. 49.

⁵⁰ Por. S. Kunoowski, *Wartości w procesie wychowania*, Kraków: Impuls 2003, s. 59.

świadczania ich uobecnienia pod znakami sakramentalnymi i w czynnościach liturgicznych, prowadzi do więzi z Bogiem i spotkania z Nim oraz wychowania do troski o wspólnotę Kościoła, o człowieka i świat. Liturgia, stanowiąc centrum życia człowieka, wspomaga realnie integralne połączenie jego rozwoju osobowego z chrześcijańskim, gdyż w niej dokonuje się jego wewnętrzna przemiana oraz kształtuje wspólnotę. Jest zatem szkołą życia chrześcijańskiego zarówno w wymiarze osobistym, jak i społecznym⁵¹.

Sobór Watykański II wskazał na wychowawczą funkcję liturgii, a jej realizacja została powierzona wychowawcom i wyraźnie określona:

Niech duszpasterze gorliwie i cierpliwie zabiegają o liturgiczne wychowanie oraz czynny udział wiernych, tak wewnętrzny, jak i zewnętrzny, stosownie do ich wieku, stanu, rodzaju życia i stopnia kultury religijnej. Niech spełniają w ten sposób jeden z głównych obowiązków wiernego szafarza Bożych misterii, prowadząc swoją owczarnię w tym zakresie nie tylko słowem, lecz także przykładem. (KL 19)

Ksiądz Janusz Mastalski, ukazując, jak wychowanie liturgiczne wpisuje się w nurt wychowania ogólnoludzkiego, wskazał płaszczyzny kształtowania młodego pokolenia⁵².

Pierwszą jest wychowanie do odpowiedzialności za czas poświęcony modlitwie przez czynne uczestnictwo w nabożeństwie, do odpowiedzialności za owocność spotkania liturgicznego i za świadectwo dawane innym. Ponieważ uczestnictwo w liturgii stanowi okazję do publicznego wyznania wiary, należy przypominać wychowankom o ich odpowiedzialności za zewnętrzny i wewnętrzny dialog z Bogiem. Uczestnictwo w liturgii jest także wychowaniem do ofiarności, gdyż uwrażliwia nas i otwiera na innych, uczy solidarności z braćmi w człowieczeństwie oraz domaga się umartwienia i samodyscypliny. Kolejna płaszczyzna to forma społecznego wychowania, gdy wychowanek wtajemniczany w liturgię rozwija świadomość znaczenia swojego uczestnictwa dla własnego rozwoju i dla innych. Dokonuje się to na przykład przez modlitwę za innych, co jest formą likwidowania egocentryzmu i rozwijania postawy solidarności z innymi oraz współdziałania z innymi. Wspólne wypowiedzianie modlitw, gesty czy postawy uczą społecznego współżycia opartego na harmonii, wzajemnej współpracy z szacunkiem do drugiego człowieka⁵³.

Każdy uczestniczący powinien przygotowywać się do celebracji liturgii, szczególnie Eucharystii, która powinna być centrum życia chrześcijańskiego. Tu nie można być byle jakim, chodzi zatem o jakość życia, dlatego punktualność, przygotowanie przez koncentrację uwagi, wzbudzenie intencji, reflek-

⁵¹ Por. S. Chrobak, *Liturgia „tempus et locus”*, s. 53-56.

⁵² Por. J. Mastalski, *Wychowawcze znaczenie liturgii eucharystycznej*, <https://www.katecheta.pl/Archiwum/2006/Katecheta-2-2006/VERBA-DOCENT/Wychowawcze-znaczenie-liturgii-eucharystycznej> (dostęp 10.07.2020).

⁵³ Por. tamże.

syjny i czynny udział służy wychowaniu do solidności. Systematyczne uczestnictwo w Eucharystii i przystępowanie do sakramentu pokuty uczy i wychowuje do systematyczności w życiu i działaniu oraz weryfikowania swojego myślenia i postępowania⁵⁴.

Liturgia zapewnia także wychowanie estetyczne poprzez bardzo konkretne elementy, jakimi są subtelne gesty i postawy liturgiczne, sposób zachowania się i ubiór dostosowany do miejsca, śpiew i teksty liturgiczne, wystrój wnętrza kościoła i cisza obecna w liturgii, kształtujące poczucie harmonii i postawę kontemplacji piękna. Jednocześnie uczą szacunku do Boga i ludzi oraz wskazują na rzeczywistość *sacrum*⁵⁵.

Realizacja, z wykorzystaniem wiedzy z liturgiki, postulat, „aby wszyscy wierni byli wdrażani do pełnego, świadomego i czynnego udziału w obrzędach liturgicznych, jakiego domaga się sama natura liturgii” (KL 14), we wskazanych wyżej wymiarach wychowania, z zastosowaniem wskazań pedagogiki, służy integralnemu rozwojowi osoby. Albowiem „nie tylko podczas czytania tego, «co zostało napisane dla naszego pouczenia» (Rz 15,4), lecz także wtedy, gdy Kościół modli się, śpiewa lub działa, wiara uczestników wzrasta, a umysły wnoszą się ku Bogu, aby Mu oddać duchowy hołd i otrzymać obfitszą łaskę” (KL 33). Skuteczność realizowania celu integralnego rozwoju wyraża się w tym, że osoba potrafi przeżywać liturgię jako źródło i szczyt całego życia chrześcijańskiego, czerpiąc z obfitości Bożej łaski dla własnego uświęcenia i posługiwania wspólnocie.

ZAKOŃCZENIE

Podsumowując, pedagogika, jako dyscyplina zajmująca się człowiekiem, podejmuje problem uwarunkowań osobowych i społecznych jego pełnego rozwoju. Liturgika, jako dyscyplina teologiczna zajmująca się liturgią, w której odkrywa dynamiczną obecność Jezusa Chrystusa, pozwalającą dostrzec w niej źródło i środowisko życia, pomaga przez widzialne ceremonie celebrującym je odkrywać Boga żyjącego i działającego coraz wyraźniej i bliżej w ich zwyczajnym życiu oraz uzdalnia ich do odpowiedzi miłości na miłość Boga. Od wzajemnego korzystania z dorobku tych dyscyplin w dużej mierze zależy integralny rozwój osoby oraz skuteczność wychowania liturgicznego. Liturgia, jako zbawczy dialog i święta wymiana, w której „przez znaki widzialne wyraża się i w sposób właściwy poszczególnym znakom urzeczywistnia uświęcenie człowieka, a mistyczne Ciało Jezusa Chrystusa, to jest Głowa ze swymi członkami, wykonuje całkowity kult publiczny” (KL 10), stanowi czas i miejsce rozwoju osoby ludzkiej w jej integralnym wymiarze.

⁵⁴ Por. tamże.

⁵⁵ Por. tamże.

Głoszenie słowa Bożego, sprawowanie liturgii, prowadzona w parafii działalność duszpasterska wymaga zwrócenia uwagi na jej aspekt pedagogiczny, gdyż każde działanie ma tu również wymiar wychowawczy. Gdy człowiek z dnia na dzień stara się w zjednoczeniu z Bogiem nadawać kształt swemu życiu, wychowanie liturgiczne osiąga swój cel, bo świadomy i pełny udział w liturgii prowadzi do syntezy wiary i życia. To wymaga jednak wydobycia i udostępnienia wprowadzającym i wprowadzanym w tajemnicę, którą jest ludzkie życie w odniesieniu do Boga, całego bogactwa treściowego liturgii, co czyni liturgika.

Należy zatem dbać o synergię w relacji liturgiki i pedagogiki dla wykorzystania ich dorobku. Rezultaty badań naukowych mogą być dobrze wykorzystane do rozumienia możliwości i ograniczeń integralnego rozwoju człowieka, do zrozumienia możliwości i potrzeb rozwojowych osoby i środowiska, w którym żyje, do zauważenia i interpretacji zjawisk, procesów i mechanizmów związanych z szeroko rozumianym wychowaniem. Pomogą także odkrywać istotę i znaczenie liturgii, by w ten sposób bardziej świadomie w niej uczestniczyć i realizować osobistą drogę uświęcania. Nie zostanie zatem pominięty duchowy wymiar rozwoju, wychowania i życia, bez którego nie ma integralnego rozwoju osoby.

LITERATURA

- Antoniewicz M., *Integralny rozwój człowieka w ujęciu „Caritas in veritate” Benedykta XVI*, „Studia Gnesnensia” 24 (2010), s. 265-277.
- Araszczuk S., *Paradygmat liturgiczny w ujęciu ks. prof. Jerzego Józefa Kopcia CP*, „Roczniki Liturgiczno-Homiletyczne” 4 (60) (2013), s. 7-20.
- Benedykt XVI, *Encyklika „Caritas in veritate”* (Rzym, 7 VII 2009).
- Chrobak S., *Liturgia „tempus et locus” wychowania: realistyczna pedagogia świętości*, „Seminare. Poszukiwania naukowe” 2003, nr 19, s. 49-63.
- Dłubacz W., *Pedagogika katolicka? Uwagi filozofa*, „Pedagogika Katolicka” 2007, nr 1, s. 52-54.
- Filipowicz K., *Liturgia jako zbawczy dialog i święta wymiana*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 24 (2011), nr 1, s. 133-142.
- Grocholewski Z., *Integralne wychowanie według bł. Edmunda Bojanowskiego*, w: *Służyć i wychowywać do miłości*, red. M.L. Opiela, A. Smagacz, S. Wilk, Lublin: Wydawnictwo KUL 2009, s. 17-37.
- Grocholewski Z., *Uczył realizmu i mądrości chrześcijańskiej*, Prelekcja wygłoszona na Sympozjum Naukowym w XX rocznicę beatyfikacji bł. Edmunda Bojanowskiego, Poznań, 14 VI 2019 r., mps.
- Jan Paweł II, *Posynodalna adhortacja apostolska Pastores dabo vobis* (Rzym, 25 III 1992).
- Jan Paweł II, *Przemówienie w siedzibie UNESCO* (2 VI 1980), <http://www.sw-andrzej.konin.pl/doc/jan%20pawel%20ii%20przyszlosc%20czlowieka%20zalezy%20od%20kultury.pdf> (dostęp 10.07.2020).
- Jasionek S., *Wychować człowieka*, Kraków: WAM 2007.

- Kiereś B., *Człowiek i wychowanie. Od osoby do osobowości*, Lublin: Wydawnictwo KUL 2017.
- Kompendium edukacyjne Edmunda Bojanowskiego*, red. M.L. Opiela, Lublin: Wydawnictwo Episteme 2016.
- Kunowski S., *Podstawy współczesnej pedagogiki*, Warszawa: Wydawnictwo Salezjańskie 2001.
- Kunowski S., *Wartości w procesie wychowania*, Kraków: Impuls 2003.
- Lechniak M., *Przedmiot*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 16, Lublin: TN KUL 2012, kol. 620.
- Mastalski J., *Wychowawcze znaczenie liturgii eucharystycznej*, <https://www.katecheta.pl/Archiwum/2006/Katecheta-2-2006/VERBA-DOCENT/Wychowawcze-znaczenie-liturgii-eucharystycznej> (10.07.2020).
- Migut B., *Teologia liturgiczna szkoły rzymskiej*, Lublin: Wydawnictwo KUL 2007.
- Niparko R., *Jaka pedagogika na wydziałach teologicznych?*, „Teologia Praktyczna” 2002, nr 3, s. 286-300.
- Opiela M., *Integralna pedagogika przedszkolna w systemie wychowania Edmunda Bojanowskiego. Kontynuacja i zmiana*, Lublin: Wydawnictwo KUL 2013.
- Opiela M., *Osoba i rodzina wobec wyzwań cywilizacyjnych. Pedagogia integralnego rozwoju i edukacji w koncepcji ochrony Edmunda Bojanowskiego*, Lublin: Wydawnictwo KUL 2019.
- Pałęcki W., *Pytanie o liturgię. Misterium liturgii w życiu Kościoła*, Lublin: Wydawnictwo KUL 2015.
- Sieroń R., *Model wychowania chrześcijańskiego według św. Pawła Apostoła*, Sandomierz: Wydawnictwo Diecezjalne 2007.
- Siewiora J., *Wychowanie religijne dzieci w posłudze homiletycznej*, w: *Katolickie wychowanie dziecka. Rodzina, przedszkole, Kościół*, red. A. Kiciński, M. Opiela, Lublin: Wydawnictwo KUL 2016, s. 121-133.
- Sobór Watykański II, *Deklaracja o wychowaniu chrześcijańskim „Gravissimum educationis”*, w: *Służyć wzrastaniu w prawdzie i miłości*, red. J. Poniewierski, Kraków: Wydawnictwo AA 2009, s. 16-17.
- Sobór Watykański II, *Konstytucja o liturgii świętej „Sacrosanctum concilium”* (4 XII 1963), w: *Sobór Watykański II. Konstytucje dekrety deklaracje*, Poznań 1986, s. 40-70.
- Straszewicz M., *Liturgika*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 10, Lublin: TN KUL 2004, kol. 1232.
- Zajac M., *Wychowanie eucharystyczne dziecka przygotowującego się do I spowiedzi i Komunii świętej*, „Currenda” 155 (2005), nr 3, s. 340-360.

ZNACZENIE LITURGII W PROCESIE INTEGRALNEGO ROZWOJU CZŁOWIEKA. LITURGIKA A PEDAGOGIKA

Streszczenie

Celem artykułu jest ukazanie znaczenia liturgii w procesie integralnego rozwoju człowieka, których wartość i skuteczność zarówno wyjaśnia, jak i warunkuje rozumienie oraz wykorzystanie dorobku liturgiki i pedagogiki. Istnieje zatem potrzeba poznania istoty ich rozwiązań teoretycznych i wskazań praktycznych, by wspomaganie całościowego procesu integralnego rozwoju człowieka prowadziło do świętości i osiągnięcia zbawienia. Pedagogika, jako dyscyplina zajmująca się człowiekiem, podejmuje problem uwarunkowań osobowych i społecznych jego pełnego rozwoju oraz metody jego wspomagania przez integralne wychowanie. Liturgika, jako dyscyplina

teologiczna, zajmująca się wydobywaniem całego bogactwa treściowego liturgii, w której odkrywa dynamiczną obecność Chrystusa, pozwalającą dostrzec w niej źródło i środowisko życia, pomaga przez widzialne ceremonie celebrującym je odkrywać Boga żyjącego i działającego coraz wyraźniej w ich życiu i uzdalniającego ich do odpowiedzi miłości na miłość Boga. Od wzajemnego korzystania z dorobku tych dyscyplin w dużej mierze zależy integralny rozwój osoby oraz skuteczność wychowania liturgicznego. Należy zatem dbać o synergię liturgiki i pedagogiki.

Słowa kluczowe: liturgia; liturgika; pedagogika; integralny rozwój; wychowanie liturgiczne.

THE IMPORTANCE OF LITURGY IN THE PROCESS OF INTEGRAL HUMAN DEVELOPMENT: LITURGICS AND PEDAGOGY

S u m m a r y

The aim of the article is to show the importance of liturgy in the process of integral human development, whose value and effectiveness both explains and conditions the understanding and use of the achievements of liturgics and pedagogy. Therefore, there is a need to know the essence of their theoretical solutions and practical indications, so that the support of the whole life-long process of integral human development leads to holiness and salvation. Pedagogy as a discipline dealing with man takes up the problem of personal and social conditions of his full development and the methods of its support by integral education. The liturgics, as a theological discipline that explores the richness of the content of the liturgy, in which it discovers the dynamic presence of Christ, allowing one to see in it the source and environment of life, helps through visible ceremonies, celebrating it, to discover God living and acting more and more clearly in their lives and enabling them to respond with love to the love of God. The integral development of the person and the effectiveness of liturgical education depend to a large extent on the mutual use of the achievements of these disciplines. The synergy between liturgics and pedagogy should therefore be fostered.

Keywords: liturgy; liturgics; pedagogy; integral development; liturgical education.